

Η σχέση του Ηλία Βενέζη με τον κομμουνισμό στα χρόνια 1927–1946

Έλενα Αλεξανδράκη & Κωνσταντίνος Καλαϊτζάκης

*Abstract_ Elena Alexandraki & Konstantinos Kalaitzakis |
Elias Venezis' Relationship to Communism in the Years 1927–1946*

In this article we make a point about Elias Venezis' political affiliation in the ideological space of Marxism between the years 1927 to 1946. Under this light, we gather and evaluate information about his life, looking into his works of the period, tracing Marxist intellectual elements. Having conducted research into his articles and literature production, the opinions of Greek intelligentsia about his life and work as well as his relationship with the Left and Right critics and writers, we aim to establish his move towards Marxist ideas – although this is not always steady and explicit. We have traced his political activity and revised the impact of Marxism on his work during these certain years, arguing that his contact with communist writers and their ideas had a noticeable impact on his works.

Ο ΗΛΙΑΣ ΒΕΝΕΖΗΣ γεννήθηκε το 1901¹ στο Αϊβαλί της Μικράς Ασίας. Στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, με τους διωγμούς που υπέστησαν οι χριστιανοί από τους Τούρκους, ο συγγραφέας θα βρεθεί πρόσφυγας στη Μυτιλήνη μαζί με τη μητέρα του και κάποια από τα αδέρφια του. Εκεί, φοιτούσε σε γυμνάσιο του νησιού και παράλληλα δούλευε σε φούρνο για να βιοποριστούν. Το 1919, επέστρεψε μαζί με την οικογένειά του στο Αϊβαλί, όπου και έκανε την πρώτη του λογοτεχνική εμφάνιση με διηγήματα και ποιήματα στα περιοδικά *Ο Λόγος* (Κωνσταντινούπολης) και *Νέα Ζωή* (Σμύρνης).² Με τη Μικρασιατική Καταστροφή και τη διαταγή αιχμαλωσίας όλων των ανδρών, ηλικίας 18–45 χρονών, ο Βενέζης βρέθηκε για δεκατέσσερις μήνες στα Τάγματα Εργασίας. Την εφιαλτική αυτή εμπειρία κατέγραψε στο μυθιστόρημα-χρονικό *Το Νούμερο 31328* (ΒΕΝΕΖΗΣ 1931).

¹ Ο Βενέζης είχε υιοθετήσει το 1904 ως χρονολογία γέννησής του. Σύμφωνα όμως με μία πρόσφατη μελέτη, η πραγματική χρονολογία γέννησής του πρέπει να ήταν το 1901 (ΑΛΕΞΑΝΔΡΑΚΗ 2024).

² Αναλυτικά για τα πρωτόλεια του Βενέζη, βλ. ΚΑΛΑΪΤΖΑΚΗΣ 2025.

Όταν επέστρεψε από την αιχμαλωσία στη Μυτιλήνη, τον Νοέμβριο του 1923, εντάχθηκε αμέσως στην «Ορδή των Βασιβουζούκων», μια λογοτεχνική παρέα με επικεφαλής τον Μυριβήλη, που στρεφόταν ενάντια στην αθηναϊκή λογοτεχνία (Αθανασιάδης-Νόβας 1974, 11). Τον Φεβρουάριο της επόμενης χρονιάς (1924), ξεκίνησε να δημοσιεύει σε συνέχειες το *Νούμερο* στην εφημερίδα *Καμπάνα*, της οποίας διευθυντής ήταν επίσης ο Μυριβήλης. Οι ιδέες των Βασιβουζούκων και της εφημερίδας προφανώς συνέπιπταν σε μεγάλο βαθμό. Η εφημερίδα εμφάνιζε εθνικιστικά τοπικιστικά χαρακτηριστικά και πρόβαλλε τον αιγαιοπελαγίτικο πολιτισμό, ενώ επιπλέον ασκούσε κριτική στο κεφαλαιοκρατικό σύστημα και ήταν υπέρ της κοινωνικής μεταρρύθμισης, αλλά διαφωνούσε με τον κομμουνισμό (Ματθαίου 1985, 222–25). Αυτές οι επαφές επηρέασαν εκείνο το διάστημα τις απόψεις του Βενέζη για τη λογοτεχνία και την πολιτική.

Μια από τις πρώτες φορές που συναντάμε τον Βενέζη να καταφέρεται ρητά εναντίον του κομμουνισμού, είναι το 1924, στο πρώτο άρθρο του στην *Καμπάνα*: εκθείαζε τη *Ζωή εν Τάφω* του Μυριβήλη ως εξαιρετικό δείγμα των «ελληνικών Γραμμάτων», σε αντίθεση με τα όσα γράφουν οι «εξέχουσες κεφαλές της Αθήνας», αναφερόμενος στους αριστερούς λογοτέχνες Κώστα Βάρναλη, Δ. Π. Ταγκόπουλο, Πέτρο Πικρό, Κώστα Παρορίτη, Φώτο Γιοφύλλη και στην «άναντρη [...] βεβήλωση που κάνουν στην τέχνη όλοι οι νεότεροι κομμουνιστές διηγηματογράφοι της ετικέτας “Κομμουνιστικά Τέχνη”» (Βενέζης 1924).³ Δεν είναι, άλλωστε, πιστεύουμε, καθόλου τυχαίο ότι σε προηγούμενο φύλλο της *Καμπάνας* υπάρχει άρθρο με παρόμοιο περιεχόμενο, το οποίο στρέφεται ενάντια στον Βάρναλη, τον Παρορίτη και τον Γιοφύλλη. Γράφει χαρακτηριστικά: «Όταν ο τεχνίτης κάτσει και πει: θα γράψω ένα κομμουνιστικό διήγημα, τ' αποτέλεσμα θα 'ναι ένα λειψό, ένα σακάτικο πνευματικό απόβαραμα. Όμως αυτό κάνει ο Βάρναλης, αυτό κάνει και ο Παρορίτης». Και λίγο παρακάτω για τον Γιοφύλλη: «Ετούτος εδώ δεν είναι κομμουνιστοποιός της τέχνης [...], έκατσε κι έκανε Φουτουρισμό πάντα εις βάρος της τέχνης. Κι αυτά που σκάρωσε [...] τα δημοσίευσε με αξιώσεις και με όλη την αδιαντροπία που χαρακτηρίζει τους ασυνειδητούς» (Ο Κουασιμόδος 1924).

Λίγα χρόνια αργότερα όμως, η στάση του Βενέζη φαίνεται να αλλάζει άρδην. Το 1929, δημοσιεύει άρθρο στον *Ταχυδρόμο* για την *Ιστορία ενός Αιχμαλώτου* του Στρατή Δούκα. Εκεί, διατύπωνε την άποψη ότι ο συγγραφέας κατάφερε να αποδώσει πιστά το δράμα του πολέμου και ότι η λιτότητα του ύφους προερχόταν από συνειδητή αντίδραση στην εξελιγμένη τέχνη, εξαιρώντας τον Βάρναλη που «αυτά τα έχει καθορίσει λαμπρά» (Βενέζης 1929).⁴ Ενώ λοιπόν, πέντε χρόνια νωρίτερα, εναντιωνόταν στη στρατευμένη τέχνη του Βάρναλη και των κομμουνιστών, εδώ, φαίνεται να στέκεται περισσότερο ευνοϊκά απέναντί τους.

³ Παρατίθεται στο: ΚΑΡΑΟΓΛΟΥ & ΚΑΡΒΕΛΑ (επιμ.) 2019, 33–36.

⁴ Παρατίθεται στο: ΚΑΡΑΟΓΛΟΥ & ΚΑΡΒΕΛΑ (επιμ.) 2019, 48–53.

Ένα χρόνο πριν (1928), στη *Νέα Επιθεώρηση*, περιοδικό με αριστερό προσανατολισμό,⁵ στη στήλη «Λογοτεχνικά», όπου αναγγέλλονται οι νέες εκδόσεις βιβλίων, συναντάμε την πρώτη συλλογή διηγημάτων του Βενέζη *Μανώλης Λέκας κι άλλα διηγήματα* (Ανυπόγραφο 1929). Βέβαια, στη στήλη αυτή, όπως φαίνεται από τη μελέτη του περιοδικού, δεν αναγγέλλονται μόνον οι εκδόσεις αριστερών/κομμουνιστών συγγραφέων αλλά γενικότερα τα νέα βιβλία. Έχει ενδιαφέρον ωστόσο το γεγονός ότι γνωρίζουν την έκδοση του βιβλίου, αφού ο Βενέζης δεν ήταν γνωστός ακόμη ως συγγραφέας.

Περνώντας στην ίδια τη συλλογή, η Αγγέλα Καστρινιάκη έχει εκφράσει την άποψη ότι σε μερικά διηγήματα η κοινωνία είναι ταξικά χρωματισμένη και διαιρείται σε εξουσιαστές και εξουσιαζόμενους.⁶ Πράγματι, στην αρχή του διηγήματος «Ο Μανώλης Λέκας» βλέπουμε την περιγραφή του σπιτιού του πρωταγωνιστή Μανώλη: είναι το μόνο βαμμένο κόκκινο της περιοχής σε αντίθεση με τα άλλα που είναι γαλανόλευκα, και το μόνο που σκεπάζεται από τη σκιά της ακακίας. Προς το τέλος του διηγήματος έχουμε έναν πετροπόλεμο ανάμεσα σε «Απανχωρίτες» και «Κατωχωρίτες» (Βενέζης 1928α, 3, 33), ο οποίος συμβολικά αποτυπώνει την πάλη των τάξεων. Σε επόμενο διήγημα, «Στον Κάμπο Κάτου απ' τα Κιμιντένια», βλέπουμε την ιδιοκτησία ενός τσιφλικά να βρίσκεται πολύ πιο ψηλά και μακριά από την πόλη και να χωρίζεται απ' αυτήν με ένα ποτάμι που κόβει τον δρόμο στα δύο, δείχνοντας και πάλι τον διαχωρισμό της ανώτερης και της κατώτερης τάξης (ό.π., 100).

Το ότι κάποια από τα διηγήματα του Βενέζη υποτάσσονται στο δόγμα της «προλεταριακής τέχνης» δεν θα πρέπει να μας παραξενεύει πάντως. Όπως παρατηρεί ο Κόκορης, αν και η συζήτηση για την «προλεταριακή τέχνη» ξεκίνησε, όσον αφορά το νεοελληνικό πνευματικό πεδίο, στις αρχές της δεκαετίας του 1920, μόλις το 1927 μπορούν να εντοπιστούν αξιολογικά δείγματα του δόγματος αυτού στη νεοελληνική λογοτεχνία. Οι κριτικοί του Μεσοπολέμου ερμήνευαν τη σοσιαλιστική/προλεταριακή τέχνη ως την τέχνη εκείνη που έχει κοινωνικό περιεχόμενο, καταδεικνύει την υπεροχή του προλεταριάτου και καταγγέλλει αφενός την κοινωνική αδικία, αφετέρου τη σαθρότητα της αστικής τάξης (Κόκορης 1999, 13–43). Ο Βάρναλης, μάλιστα, σχολίαζε επιδοκιμαστικά τη συλλογή αυτή του Βενέζη, βασιζόμενος σε πολλά από τα παραπάνω στοιχεία.⁷ Πίστευε ότι: α) δεν του έλειπε η εκφραστική ικανότητα, [...] β) προήγαγε τη «συμπάθεια για το δυστυχισμένο λαϊκό άνθρωπο», γ) ξεσκέπαζε την «κοινωνική αδικία» και δ) όπως η «ρούσσικη λογοτεχνία», έτσι και ο Βενέζης δεν «διδάσκει» αλλά «δείχνει» και «δεν είναι λίγες οι στιγμές, που θυμίζει (τιμή του) τον Γκόρκυ και τον Ιβάνωφ» (Βάρναλης 1929).

⁵ Για το περιοδικό, βλ. ΝΤΟΥΝΙΑ 1996, 111–44.

⁶ «Το Λιος», ένα από τα διηγήματα της συλλογής, όταν αναδημοσιεύεται στη συλλογή διηγημάτων *Αιγαίο*, το 1941, κάνει σε μεγάλο βαθμό τον αριστερίζοντα προσανατολισμό του. Βλ. ΚΑΣΤΡΙΝΙΑΚΗ 1999, 170–71.

⁷ Η βιβλιοκριτική του Βάρναλη στη συλλογή του Βενέζη παρατίθεται βιβλιογραφικά και στο: ΜΑΡΚΕΖΕΛΙ-ΛΟΥΚΑ 1984, 43.

Τα χρόνια 1927–1928, λοιπόν, φαίνεται να αποτελούν χρόνια ορόσημο, στη διάρκεια των οποίων ο Βενέζης ξεκίνησε να διάκειται ευμενώς προς την κομμουνιστική ιδεολογία και σκέψη. Το 1928, μάλιστα, είχε δημοσιεύσει δύο ακόμη διηγήματα στη *Νέα Εστία*: «Ο Θάνατος» και «Η Νέα Φωνή», τα οποία ήταν γραμμένα το 1927 (Βενέζης 1928β και Βενέζης 1928γ).⁸ Στο πρώτο διήγημα, μπορούμε να εντοπίσουμε έναν ταξικό σχολιασμό. Δύο άντρες κάθονται στο βουνό «Γρύππα» και αναπολούν τη ζωή τους στην Τουρκία πριν από τη Μικρασιατική Καταστροφή. Ξαφνικά, εμφανίζεται ο Γρηγόρης, ένας σακάτης πρόσφυγας, ο οποίος εργαζόταν στα χωράφια και πληρωνόταν αναλόγως της σοδειάς που παρήγαγε. Ο «αρχηγός», ονόματι Βρουλιώτης, ο οποίος επιτηρούσε τη σοδειά του Γρηγόρη, φαίνεται πως τον εκμεταλλευόταν και έκλεβε από το μερίδιό του. Όταν λοιπόν ο Γρηγόρης τον αποκάλεσε «κλέφτη», ο Βρουλιώτης τον χτύπησε βάνουσα με το μαστίγιό του. Στο δεύτερο διήγημα, έχουμε την ιστορία μιας οικογένειας που είχε ξεκληριστεί απ' τους πολέμους και είχαν απομείνει μονάχα οι γονείς με τις δύο κόρες τους: τη Μαρία, η οποία θα παντρευόταν σύντομα με τον μέλλοντα σύζυγό της, ο οποίος ήταν αιχμάλωτος των Τούρκων στα «αμελέ-ταμπουρού», και τη Μυρσίνη. Εδώ, ωστόσο, η ιστορία περιστρέφεται γύρω από τον γάμο της Μαρίας και τα συναισθήματα της οικογένειάς της που έβλεπε άλλο ένα παιδί της να «φεύγει», αυτή τη φορά εξαιτίας του γάμου.

Συνεπώς, βλέπουμε ότι κεντρικός άξονας των διηγημάτων αυτών είναι οι συνθήκες διαβίωσης των προσφύγων που κατέφυγαν στην Ελλάδα έπειτα από τη Μικρασιατική Καταστροφή. Σίγουρα, το γεγονός ότι τα έργα αυτά παρουσιάζουν την κοινωνική αδικία που υφίστανται οι κατώτερες κοινωνικές τάξεις, είναι ένας δείκτης που μας βοηθάει να υποθέσουμε ότι υποφώσκει μια ιδεολογία που κλίνει προς τα αριστερά. Άλλωστε, στη Μυτιλήνη, όπου και διέμενε ο Βενέζης ενόσω έγραφε τα εν λόγω διηγήματα καθώς και τη συλλογή *Μανώλης Λέκας κι άλλα διηγήματα*, το ΚΚΕ είχε δημιουργήσει, ήδη από το 1924, νεολαία που προασπιζόταν τα συμφέροντα των εφέδρων και των προσφύγων (Ματθαίου 1985, 216–26). Σε ένα πρώτο επίπεδο, λοιπόν, μπορούμε να υποθέσουμε πως ένας από τους λόγους που έκαναν τον Βενέζη να στραφεί προς την αριστερή/κομμουνιστική ιδεολογία, ήταν ακριβώς το γεγονός ότι αυτή ήταν η πλευρά η οποία προασπιζόταν τα συμφέροντα και τα δικάιά τους.

Μερικά χρόνια αργότερα, το 1930, έχουμε μια επιστολή του Βενέζη στο περιοδικό *Πειθαρχία*,⁹ που δείχνει έναν φιλοκομμουνιστικό προσανατολισμό. Σε ανοιχτή, λοιπόν, επιστολή προς τον διευθυντή του περιοδικού, στρεφόταν ενάντια σ' έναν επιστολογράφο, ο οποίος ήταν στρατιωτικός και σε προηγούμενο

⁸ Τα διηγήματα αυτά τα ενέταξε αργότερα στη συλλογή διηγημάτων *Άνεμοι: Διηγήματα* (ΒΕΝΕΖΗΣ 1944, 39–47, 48–54). Το πρώτο το είχε στείλει στον διαγωνισμό που είχε προκηρύξει η *Νέα Εστία* το 1927 (πήρε το γ' βραβείο), ενώ το δεύτερο το δημοσίευσε κατόπιν του διαγωνισμού (βλ. ΧΑΡΗΣ 1974, 30–31).

⁹ Παρατίθεται στο: ΚΑΡΑΓΛΟΥ & ΚΑΡΒΕΛΑ (επιμ.) 2019, 632–34.

φύλλο¹⁰ σχολίαζε αρνητικά τη *Ζωή εν Τάφω* του Μυριβήλη, κατηγορώντας τον συγγραφέα ως «δειλό». Αυτό που έχει ενδιαφέρον, είναι ότι ο Βενέζης σχολιάζει τη φράση «κάτι τέτοιους» που είχε χρησιμοποιήσει ο ανώνυμος στρατιωτικός επιστολογράφος στο άρθρο του για να αναδείξει ποιους προσπαθούσε να μιμηθεί ο Μυριβήλης, αναφερόμενος στους συγγραφείς Henri Barbusse, Romain Rolland, συγγραφείς γνωστούς για την αριστερή τους ιδεολογία. Φαίνεται λοιπόν ο Βενέζης να προασπίζεται με τη στάση του αυτή τα συγγραφικά και ιδεολογικά πιστεύω των παραπάνω συγγραφέων (Βενέζης 1930).

Ο Βενέζης, σύμφωνα με τον Βαλέτα, δικάστηκε με το Ιδιώνυμο το καλοκαίρι του 1932 στη Μυτιλήνη, λόγω της ένταξής του στην παράνομη ομάδα των «Πρωτοπόρων»· εξαιτίας αυτής της περιπέτειας έφυγε για την Αθήνα (Βαλέτας 1974, 112–18). Αυτή η πληροφορία δεν επιβεβαιώνεται. Στην έρευνα που κάναμε σε εφημερίδες της Μυτιλήνης που κυκλοφορούσαν το καλοκαίρι του 1932,¹¹ δεν συναντήσαμε κάποιο σχετικό δημοσίευμα. Ωστόσο, μόλις ο Βενέζης μετακομίζει στην Αθήνα (1932), φαίνεται ότι κινείται σε αριστερούς κύκλους. Η Τατιάνα Σταύρου αφηγείται πώς γνώρισε τον Βενέζη στα 1932–1933, στο σπίτι του γιατρού Κανέλλη, όπου μαζεύονταν διάφοροι διανοούμενοι – μεταξύ των οποίων και ο Βάρναλης. Αναφέρει πως όλοι λίγο πολύ «αριστέριζαν» και υποστηρίζει πως η μετάθεση του Βενέζη στην Αθήνα έγινε με τη μεσολάβηση του Νομάρχη Λέσβου Γ. Θειακάκη και της γυναίκας του. Γι' αυτόν τον λόγο, ο Βενέζης, αρκετά αργότερα, έβαλε σε ένα διήγημά του αφιέρωση στο ζεύγος Θειακάκη («με ευγνωμοσύνη»). Η Σταύρου σημειώνει πως η παρέα στο σπίτι του γιατρού ξεσπάθωσε γιατί «ένας από την παράταξή τους δεν επιτρεπόταν να [...] νιώθει [ευγνωμοσύνη]»¹² (Σταύρου 1974, 73–74).

Ακόμη ένα τεκμήριο που επιβεβαιώνει ότι ο Βενέζης ξεκίνησε να ενστερνίζεται την κομμουνιστική ιδεολογία εκείνα τα χρόνια, έρχεται από μαρτυρία του Ασημάκη Πανσέληνου: ο Βενέζης είχε δημοσιεύσει κείμενό του στο κομμουνιστικό περιοδικό *Νέοι Πρωτοπόροι* – κυκλοφόρησε για πρώτη φορά το 1931, ως αντίδραση στους *Πρωτοπόρους* του Πέτρου Πικρού. Στη συντακτική επιτροπή του περιοδικού βρισκόταν ο ίδιος ο Πανσέληνος.¹³ Στο τεύχος του Γενάρη του 1933, συναντάμε στη στήλη «Μερικές γνώμες για τους *Νέους Πρωτοπόρους*», πρόθεση της οποίας ήταν να συλλέξει γράμματα από διανοούμενους της εποχής εκείνης ώστε να γίνει το περιοδικό καλύτερο, ένα γράμμα του Ηλία Βενέζη. Σε αυτό δήλωνε ενθουσιασμένος με το περιοδικό: διέκρινε την «ομαδική [του] προσπάθεια» στον τομέα της τέχνης και της κουλτούρας» και τον «κολεχτιβίστικο χαρακτήρα» του, διότι «παρόμοιο προηγούμενο,

¹⁰ Για το θέμα αυτό με την επιστολή του στρατιωτικού προς το περιοδικό *Πειθαρχία* βλ. Λυκούργου 2013.

¹¹ Ερευνήθηκαν από την ψηφιακή βιβλιοθήκη της Βιβλιοθήκης της Βουλής οι εφημερίδες *Σκορπιός*, *Νέος Κήρυξ*, *Ελεύθερος Λόγος* και *Ταχυδρόμος*, από 1/6/1932 έως 31/8/1932.

¹² Το να νιώθει κάποιος ευγνωμοσύνη για ένα κρατικό πρόσωπο που ασκει εξουσία κάνοντας χάρες κατά το δοκούν, είναι προφανώς έξω από τον κώδικα της κομμουνιστικής δεοντολογίας.

¹³ Για το περιοδικό βλ. Ντογιά 1996, 147–218.

όπου το άτομο να χάνεται κάτω απ' την ομάδα δεν υπάρχει στη φιλολογική ζωή μας», και κατέκρινε την άποψη ότι η τέχνη είναι «είδος πολυτελείας για καλή χώνεψη», γιατί πρέπει να «μπει στην πρώτη γραμμή σαν ανάγκη ζωτική για την κρίσιμη τούτη στιγμή που περνά η ανθρωπότητα [...], να δοθεί στις πλατιές μάζες τέχνη, που να εκφράζει τις διαθέσεις τους [...], αυτό που λέμε “προλεταριακή Τέχνη” [...] Πιστεύω πως το τι πρέπει να λογαριάζεται για τέτοια τέχνη δε θα βγει με τη συζήτηση. Θα καθοριστεί απ' τη γόνιμη δημιουργική δουλειά που γίνεται κι ύστερα θα 'ρθει η θεωρία να δώσει χαρακτήρα σ' αυτό που υπάρχει» (Βενέζης 1933, 25–26).

Όταν, όμως, ο Ασημάκης Πανσέληνος, κάπου στα 1933–1934, καθαιρέθηκε από τη συντακτική επιτροπή του περιοδικού, η κομμουνιστική ιδεολογία του Βενέζη κλονίστηκε για δεύτερη φορά μέσα σε λίγα χρόνια. Γράφει ο Πανσέληνος: «Θυμάμαι [...] την εντύπωση που έκανε το περιστατικό στους πιο έξω φίλους μου, και τον Ηλία Βενέζη – με πόση φιλία με ρωτούσε αν πικράθηκα και επέμεινε παρά τις αντίθετες διαβεβαιώσεις μου». Η πρώτη απογοήτευση είχε επέλθει ήδη από το 1928, όταν ο Panait Istrati, πηγαίνοντας στη Μόσχα, κατηγορήθηκε ως αντισοβιετικός, επειδή φιλοξένησε στο σπίτι του τον Victor Serge, πολιτικό αντίπαλο του Stalin (Πανσέληνος ²¹1989, 204–5, 217, 228).

Στοιχεία μαρξιστικής σκέψης μπορούμε να ανιχνεύσουμε επίσης στην α' έκδοση του *Νούμερου 31328* (1931), στοιχεία τα οποία μάλιστα δεν συναντάμε στην α' δημοσίευση του έργου (1923–1924) στην εφημερίδα *Καμπάνα*. Στην έκδοση του 1931, ο Βενέζης δημιουργεί ένα ταξικό σχήμα με τους μαφαζάδες (=Τούρκοι φρουροί), το οποίο δεν υπάρχει στην α' δημοσίευση. Εκεί, στην αρχή του έργου και ενώ οι αιχμάλωτοι βρίσκονται στην υπόγεια φυλακή, ο Ηλίας έλεγε πως «Οι μαφαζάδες πολλές φορές γελάσαν μαζί μας για εκείνους που έφευγαν [τους εκτελούσαν]» (Βενέζης 1924), δίνοντας έναν εθνικό χαρακτήρα στην αντιπαράθεση των ανθρώπων. Στην έκδοση όμως, ενώ αρχικά ο συγγραφέας διατηρεί το σχήμα Έλληνες–Τούρκοι, στη συνέχεια το μετασχηματίζει. «Άτιμο μιλλέτ» (=έθνος), αποκαλεί ο αξιωματικός τους κρατούμενους που μόλις έχουν φυλακίσει, «γκιαούρ», φωνάζει ο σκοπός (Βενέζης 1931, 18, 32). Όταν, πολύ αργότερα, αιχμάλωτοι και φρουροί έρχονται πιο κοντά, αναπτύσσεται μεταξύ τους αλληλεγγύη, αφού αντιλαμβάνονται πως ο εχθρός είναι κοινός και είναι ταξικός: είναι οι ισχυροί Έλληνες «τσαούσηδες» του στρατοπέδου που καταπιέζουν εξίσου τους Έλληνες αιχμαλώτους και τους Τούρκους φρουρούς. Έτσι, θα δούμε τους μαφαζάδες να αποκαλούν τους αιχμάλωτους «συντρόφους», να τρώνε μαζί τους, να χαίρονται όταν φτάνουν τα νέα της απελευθέρωσης, ενώ ένας από αυτούς, ο οποίος καθόταν με τον Γιάννη και θυμούνταν μαζί τα παιδιά τους, του χαρίζει ως αναμνηστικό των ημερών που πέρασαν μαζί ένα τσιμπούκι (Βενέζης 1931, 209–10, 240–41). Εδώ, ο Βενέζης προβάλλει με έμφαση διαιρέσεις ανάμεσα σε εξουσιαστές και εξουσιαζόμενους που ανήκουν στο ίδιο έθνος (Καστρινάκη 1999).

Ιδιαίτερη, μάλιστα, ήταν η κριτική στάση της Αριστεράς απέναντι στο *Νούμερο*, η οποία αγκάλιασε τα αντιπολεμικά έργα της εποχής, μια και αναδεί-

κνυαν τα μαρτύρια που προκαλούσαν στους ανθρώπους οι ιμπεριαλιστικοί πόλεμοι. Συνεπώς το *Νούμερο*, εντασσόμενο στην κατηγορία της παγκόσμιας αντιπολεμικής λογοτεχνίας, απέσπασε θετικές κριτικές μεν, οι οποίες ενείχαν κάποιες επιφυλάξεις δε (Καρανίκα 2014, 39–40).

Τον Γενάρη του 1932, το περιοδικό *Νέοι Πρωτοπόροι* ανήγγειλε την κυκλοφορία του *Νούμερου*, μαζί με τα βιβλία: *Η αληθινή απολογία του Σωκράτη* του Κώστα Βάρναλη και την *Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος* του Γιάνη Κορδάτου (Ανυπόγραφο 1932). Λίγο αργότερα, εντοπίζουμε άρθρο που περιέγραφε γενικότερα τη στάση της Αριστεράς απέναντι στα πολεμικά έργα. Στο άρθρο αυτό γινόταν αναφορά στον πασιφισμό των ευρωπαίων αντιπολεμικών συγγραφέων (Remarque, Latzko κ.ά.), στους οποίους εντάσσονταν οι Μυριβήλης και Βενέζης. Ως ελάττωμα των συγγραφέων αυτών υπογραμμίζοταν το ότι δεν ανέδειξαν τις αιτίες πρόκλησης των πολέμων, που αποτελούν ιστορικό φαινόμενο και προέρχονται από τη διαίρεση της κοινωνίας σε τάξεις, αλλά μονάχα τη φρικαλεότητά τους. Αυτή την ανθρωπιστική ιδεολογία την απέδιδαν στην αντιπολεμική ψυχολογία των μαζών, που συνιστούσε το ισχυρότερο όπλο του καπιταλισμού και του ιμπεριαλισμού. Η αντιπολεμική λογοτεχνία όφειλε να ξεσκεπάσει τον εθνικισμό και τον ιμπεριαλισμό των πολέμων και να τους συνδέει με τους ταξικούς αγώνες, καθώς «από σήμερα πρέπει ν' αρχίσει ο πόλεμος με τα βιβλία. Αύριο δε θα 'ναι καιρός. Αύριο θα πρέπει ν' αφήσουν την πένα και να πιάσουν το ντουφέκι» (Βίγλας 1932).

Λίγους μήνες νωρίτερα, στο ίδιο περιοδικό, είχε κάνει κριτική στο *Νούμερο* ο Π. Χαλκός (=Γιάνης Κορδάτος), υιοθετώντας ανάλογη στάση με την παραπάνω. Αναγνώριζε και επιδοκίμαζε το ρεαλιστικό ύφος του βιβλίου, την ιδανική ψυχολογική σκιαγράφηση των αιχμαλώτων, την περιγραφική δύναμη, την αποτύπωση των κτηνωδών ενστίκτων της αυτοσυντήρησης, την αντικληρικαλιστική και φιλοτουρκική του στάση και την απουσία του φυλετικού μίσους. Κατέληγε στο ότι δίκαια «του δίνουν το δικαίωμα να πάρει μια από τις πρώτες θέσεις στη νεοελληνική λογοτεχνία». Του καταλόγιζε ωστόσο ότι δεν μίλησε ξεκάθαρα για τα αίτια που οδήγησαν στον πόλεμο και ότι τον διακατείχε ένας πασιφισμός που ενυπήρχε σε πολλούς Ευρωπαίους αντιπολεμικούς συγγραφείς της εποχής. Έκλεινε με την ελπίδα ότι με τον καιρό ο Βενέζης «θα έρθει πιο κοντά στις γραμμές μας» (Χαλκός 1932). Κριτική, πάντως, για το ότι ο Βενέζης δεν μίλησε με οργή απέναντι σε αυτούς που δημιούργησαν την τραγωδία αυτή υπέστη και από μη αριστερούς κριτικούς, που απέδιδαν την απόκρυψη αυτή στην «τάξη που τον γέννησε και τον μόρφωσε» (Προσπέριος 1932).

Ανάλογη ήταν και η κριτική του Ασημάκη Πανσέληνου· εξέφραζε τη χαρά του που το αριστερό αναγνωστικό κοινό αυξανόταν και χαρακτήριζε τον Βενέζη ως τον πιο προκλητικό και ασυμβίβαστο συγγραφέα της χώρας. Ο ηθικός ξεπεσμός των ηρώων του και το δράμα της ομάδας των αιχμαλώτων, που χτυπήθηκε από τις ιμπεριαλιστικές πρακτικές, έκρινε ότι έδιναν ιδιαίτερη θέση στο βιβλίο αυτό, παραλληλίζοντας το δράμα των ανθρώπων αυτών με το

δράμα των κατατρεγμένων κομμουνιστών της Αθήνας που δικάζονταν με το Ιδιώνυμο. Ωστόσο, το γεγονός ότι ο Βενέζης «δεν είναι ακόμα ένας ξεκαθαρισμένος μαρξιστής», από τη μία έκανε το έργο να αντανακλά τη βίαιη πραγματικότητα, από την άλλη να μην προβάλλει τα αίτια που προξένησαν αυτόν τον πόλεμο (Πανσέληνος 1933).

Άλλη μία μαρτυρία που ενδεχομένως δείχνει ότι ο Βενέζης τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1930 είχε ενστερνιστεί την κομμουνιστική ιδεολογία, έρχεται από το περιοδικό *Ιδέα*. Στο ανυπόγραφο άρθρο «Η εποχή του μυθιστορήματος» (1933), ο συγγραφέας του ανέφερε ότι το είδος που είχε καλλιεργηθεί ιδιαίτερα εκείνη την περίοδο ήταν το μυθιστόρημα. Ανάμεσα στους μυθιστοριογράφους, ξεχώριζε τους Άγγελο Τερζάκη, Μ. Καραγάτση, Γιώργο Θεοτοκά, Θανάση Πετσάλη, Στράτη Μυριβήλη, Κοσμά Πολίτη, καθώς και τους Ηλία Βενέζη, Βάσο Δασκαλάκη και Γαλάτεια Καζαντζάκη. Χωρίς να ξεκαθαρίζει ποιους συγκεκριμένα εννοεί, ο ανώνυμος αρθρογράφος αναφέρει: «Σημειώνουμε μονάχα αυτό το σημαντικό γεγονός της σχεδόν ταυτόχρονης εμφάνισης τόσων καινούριων και σοβαρών συγγραφέων, που επιδιώκουν να εκφράσουν τη σύγχρονή μας ελληνική ζωή με ένα λογοτεχνικό είδος [ενν. το μυθιστόρημα], που ώς χτες μας ήταν περίπου άγνωστο [...]. Ίσως βρίσκονται, ανάμεσα στους συγγραφείς που ονομάσαμε, μερικοί που πρεσβεύουν πολιτικές και αισθητικές αντιλήψεις διαφορετικές από τις δικές μας. Εμείς όμως τους χαιρετούμε όλους με την ίδια χαρά και με τη βεβαιότητα πως, χάρη στην ομαδική αυτή προσπάθειά τους, συντελείται αυτή τη στιγμή κάτι σπουδαίο στην εξέλιξη της πνευματικής μας ζωής» (Ανυπόγραφο 1933, 383). Πιθανολογείται ότι η αναφορά στους αποκλίνοντες από την ιδεολογία του περιοδικού περιλαμβάνει και τον Βενέζη. Οι Τερζάκης, Θεοτοκάς και Πετσάλης, παραδείγματος χάριν, συνεργάζονταν με το περιοδικό, ενώ και ο Μυριβήλης ήταν γνωστός για τα αντικομμουνιστικά του συναισθήματα. Γενικότερα, το περιοδικό *Ιδέα* αντιπροσώπευε τη φιλελεύθερη και αστική διάνοηση. Βασικές ιδέες του περιοδικού ήταν η πίστη στο έθνος, στον ιδεαλισμό και την ατομικότητα. Μάλιστα, το περιοδικό *Νέοι Πρωτοπόροι* αναγνωριζόταν ως έντυπο-ιδεολογικός αντίπαλος, ενώ αντίστοιχα για τους *Νέους Πρωτοπόρους* το περιοδικό *Ιδέα* αντιπροσώπευε τη «δεξιά διάνοηση» και είχε κατηγορήσει τη συντακτική του ομάδα (Σπύρο Μελά, Γιώργο Θεοτοκά κ.ά.), πριν καν κυκλοφορήσει, ως «μαχητικούς αντικομμουνιστές».¹⁴

Τον Βενέζη τον συνέλαβαν άλλη μία φορά με το Ιδιώνυμο το 1936, κατά τη δικτατορία του Μεταξά. Μετά τη σύλληψη αυτή, κατά τον Βαλέτα, ο Βενέζης υιοθέτησε μια στάση που υπερέβαινε τις ιδεολογίες και εστίασε την προσοχή του στον ελληνοχριστιανικό ιδεαλιστικό ανθρωπισμό και στη λογοτεχνία (Βαλέτας 1974, 118). Πράγματι, πιστεύουμε, τα χρόνια 1936–1941/42, ο Βενέζης, λόγω του μεταξικού καθεστώτος και λόγω των πολεμικών γεγονότων,

¹⁴ Για το περιοδικό *Ιδέα*, καθώς και για τη διαμάχη του με τους *Νέους Πρωτοπόρους*, βλ. ΛΑΔΟΓΙΑΝΝΗ 1993.

φαίνεται πως σιώπησε όσον αφορά αυτό το κομμάτι, χωρίς αυτό να σημαίνει απαραίτητα ότι σταμάτησε να ασπάζεται τον κομμουνισμό. Άλλωστε, όπως παρατηρεί ο Βελουδής (1982, 31–32), την περίοδο αυτή, η καθιέρωση της προληπτικής λογοκρισίας και κυρίως η απουσία ενός αντιστασιακού κινήματος υποστηριζόμενου από πλατύτερα κοινωνικά στρώματα οδήγησαν σε μια «εξατομίκευση» της λογοτεχνίας. Ελάχιστοι συγγραφείς –κυρίως ποιητές– κατάφεραν να εκφράσουν αντιστασιακά συναισθήματα. Αναφερόμενος μάλιστα στον Βενέζη, σημειώνει πως προτίμησε τη φυγή σε έναν ειδυλλιακό προβιομηχανικό κόσμο, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα την *Αιολική γη*, την οποία εξέδωσε σε συνέχειες στη *Νέα Εστία* από τον Μάιο έως τον Δεκέμβριο του 1942 (Αργυρίου 2003, 58, 71).¹⁵

Βέβαια, η Αγγέλα Καστρινάκη υποστηρίζει σε δημοσίευτο άρθρο της ότι στη *Γαλήνη* (1939) συναντάμε πολλά στοιχεία που μάλλον δείχνουν ότι ο Βενέζης είχε εγκαταλείψει την αριστερή ιδεολογία. Το Κράτος, παρατηρεί, παρουσιάζεται ως αρωγός, ενώ ο σεβασμός με τον οποίο ο συγγραφέας αναφέρεται στον Θεό δεν θυμίζει σε τίποτα την ανταρσία της νιότης του – ούτε τον τρόπο με τον οποίο στέκονταν εναντίον του οι κομμουνιστές συγγραφείς, προσθέτουμε εμείς. Έχοντας, τότε, ο Βενέζης εδραιωθεί στην αθηναϊκή κοινωνία και έχοντας κερδίσει το βραβείο της Ακαδημίας Αθηνών την ίδια χρονιά, ενδέχεται να ήθελε να γράψει ένα έργο που να είναι πιο ήπιο σε ύφος και θεματική, προκειμένου να μην προκαλέσει αντιδράσεις (Καστρινάκη, υπό δημοσίευση).¹⁶

Με την έναρξη της Κατοχής όμως, ο Βενέζης περνάει σε αντιστασιακή δράση. Μαζί με τους Λουκή Ακρίτα, Μάρκο Αυγέρη, Κ. Θ. Δημαρά, Γιώργο Θεοτοκά και Άγγελο Σικελιανό δημιουργούν μια αντιστασιακή ομάδα και εκδίδουν το παράνομο έντυπο *Ελευθερία*. Το πρώτο φύλλο κυκλοφόρησε τον Ιανουάριο του 1942 και έγινε κατορθωτό να εκδοθούν τέσσερα τεύχη (Αλεξίου 1982, 64).¹⁷ Αυτή του η δράση ενάντια στη γερμανική κατοχή δεν συνεπάγεται ασφαλώς ότι ο Βενέζης παραμένει ή επιστρέφει ιδεολογικά στον κομμουνισμό. Τόσο το γεγονός όμως ότι δρα αντιστασιακά όσο και το ότι συνεργάζεται με τους μαρξιστές Ακρίτα και Αυγέρη¹⁸ είναι ενδεικτικό πως, αν μη τι άλλο, διατηρεί την επαφή του με τον χώρο της Αριστεράς.

¹⁵ Βέβαια αυτή η φυγή προς έναν ειδυλλιακό κόσμο ήταν χαρακτηριστικό πολλών έργων που δημοσιεύθηκαν στα χρόνια της Κατοχής. Η αγαπημένη, μάλιστα, καταφυγή για τους συγγραφείς ήταν αυτή στην παιδική ηλικία και στον μακρινό γενέθλιο τόπο, καταφυγή που ανταποκρινόταν στην ανάγκη των ανθρώπων τότε να διαβάσουν «καθησυχαστικά παραμύθια». Για τον Βενέζη η *Αιολική Γη* δεν ήταν «απομάκρυνση από τη ζωή, αλλά υπενθύμιση του ότι υπάρχει και ομορφιά στη ζωή, υπάρχει και καλοσύνη των ανθρώπων», βλ. ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗ 2005, 67–74.

¹⁶ Ευχαριστούμε την Αγγέλα Καστρινάκη για την αποστολή του εν λόγω άρθρου.

¹⁷ Η συντριπτική πλειοψηφία των μελών της Εταιρείας Ελλήνων Συγγραφέων συντάχθηκε με το Ε.Α.Μ. – άλλοι πέρασαν σε δράση και άλλοι όχι. Ελάχιστοι συγγραφείς δεν συμμετείχαν, είτε λόγω ηλικίας είτε γιατί υποστήριζαν το μεταξικό καθεστώς (βλ. ΑΛΕΞΙΟΥ 1982, 62–64).

¹⁸ Ο Αυγέρης έχει μόλις προσχωρήσει στον μαρξισμό. Βλ. ΑΡΓΥΡΙΟΥ 2003, 130. Ο Λουκής

Τον Οκτώβριο του 1943, ο Βενέζης, με το ψευδώνυμο Μ. Αλκαίος, δημοσιεύει στους παράνομους *Πρωτοπόρους* –όργανο του Ε.Α.Μ.– ένα μικρό διήγημα με τον τίτλο «22 Ιουλίου 1943» (Αλκαίος 1943).¹⁹ Το διήγημα αναφέρεται σε αληθινό γεγονός το οποίο συνέβη κατά τη διάρκεια της μεγάλης απεργίας που οργανώθηκε με την καθοδήγηση του Ε.Α.Μ. και στόχευε στην αποτροπή της επέκτασης της βουλγαρικής κατοχής στην κεντρική Μακεδονία. Η συμμετοχή του κόσμου ήταν τόσο μαζική που οι κατακτητές αναγκάστηκαν να κατεβάσουν τα τανκς στο κέντρο της Αθήνας με απολογισμό, σύμφωνα με την έκδοση του παράνομου *Ριζοσπάστη* της επόμενης μέρας, δεκαπέντε νεκρούς και εκατό τραυματίες (Μαλαγκονιάρης 2017). Κεντρικό πρόσωπο του διηγήματος είναι μια νεαρή ΕΠΟΝίτισσα, η οποία τραυματίζεται και στη συνέχεια συνθλίβεται από τις ερπύστριες ενός τανκ. Πρόκειται για τη φοιτήτρια Παναγιώτα Σταθοπούλου, για την οποία όλη η Αθήνα έλεγε πως σταμάτησε το τανκ με το σώμα της.²⁰ Ο Βενέζης περιγράφει το συμβάν με λυρισμό, τονίζοντας την ηρωικότητα της πράξης της. Η αφήγηση πλαισιώνεται και από κάποια προσωπικά, προφανώς μυθοπλαστικά, στοιχεία για την ηρωίδα: η κοπέλα σπουδάζει, είναι ερωτευμένη και κάνει όνειρα για το μέλλον. Όπως συμβαίνει και με την πλειοψηφία των διηγημάτων τα οποία δημοσιεύτηκαν κατά τη διάρκεια της Κατοχής, το εν λόγω διήγημα στηρίζεται κυρίως στο «ντοκουμέντο» και όχι στη μυθοπλασία, στοχεύοντας στην άμεση επίδραση στον αναγνώστη μέσω της καλλιτεχνικής αναπαραγωγής του αληθινού γεγονότος (Βελουδής 1982, 36).

Λίγες μέρες αργότερα, στις 28 Οκτωβρίου 1943, ο Βενέζης συνελήφθη από τους Γερμανούς μέσα στην Τράπεζα της Ελλάδος –της οποίας ήταν υπάλληλος– κατά τη διάρκεια εκδήλωσης του προσωπικού για τους σκοτωμένους συναδέλφους τους στην Αλβανία. Επιβαρυντικό στοιχείο του κατηγορητηρίου, σύμφωνα με τον Βαλέτα, ήταν πως την 25η Μαρτίου της ίδιας χρονιάς, στη συγκέντρωση του προσωπικού μέσα στην Τράπεζα, είχε μιλήσει για την ελευθερία και είχε απαγγείλει στίχους από τον «Ελληνικό ύμνο» του Frédéric Mistral σε μετάφραση Κωστή Παλαμά (Βαλέτας 1974, 101). Σε έρευνα του περιοδικού *Ελεύθερα Γράμματα* για την Κατοχή,²¹ ο συγγραφέας, περιγράφοντας με λεπτομέρειες το περιστατικό, σημειώνει πως τον αναζήτησαν ονομαστικά, «προδωμένον βέβαια», μαζί με άλλους τρεις συναδέλφους και τους συνέλαβαν (Βενέζης & Κουκούλας 1945). Ο Βενέζης οδηγήθηκε στις φυλακές Αβέρωφ και απομονώθηκε στην πτέρυγα Μπλοκ C, αντιμετωπίζοντας την

Ακρίτας ήταν ακόμη τότε μαρξιστής, ενώ αργότερα μετακινήθηκε προς το Δημοκρατικό Κέντρο, αναδεικνυόμενος, ιδίως κατά τις αρχές της δεκαετίας του 1960, σε βασικό συνεργάτη του Γεωργίου Παπανδρέου ως προς τον τομέα «Παιδεία / Εκπαίδευση». Περισσότερα για την πολιτική του πορεία βλ. ΚΟΛΤΣΙΔΑ 2009, 7–9.

¹⁹ Την επισήμανση για την ύπαρξη του διηγήματος την έκανε ο Νίκος Σαραντάκος, το οποίο και απέστειλε ο ίδιος στους συγγραφείς του άρθρου.

²⁰ Υπάρχουν μαρτυρίες στο αρχείο της ΕΔΑ στα ΑΣΚΙ (βλ. ΜΑΛΑΓΚΟΝΙΑΡΗΣ 2017).

²¹ Στην έρευνα συμμετείχαν οι Άγγελος Σικελιανός, Μάρκος Αυγέρης, Θέμος Κορνάρος, Χρήστος Καρούζος και ο ζωγράφος Α. Τάσος, όλοι τους ενταγμένοι στην κομμουνιστική αριστερά, βλ. *Ελεύθερα Γράμματα*, τ. 1–7.

ποινή της εκτέλεσης. Όλος ο πνευματικός και επιστημονικός κόσμος έκανε διαβήματα και κατάφερε να αποτρέψει την εκτέλεσή του (Βαλέτας 1974, 101-Αθανασόπουλος 1994, 40).

Αυτή η σύλληψη πιθανότατα δεν ήταν τυχαία. Η εκδήλωση της Τράπεζας ήταν μάλλον η αφορμή – κάποιος τον πρόδωσε, όπως είπε ο ίδιος. Τον ίδιο μήνα είχαν κυκλοφορήσει οι *Πρωτοπόροι* με το διήγημα για τα γεγονότα της 22ας Ιουλίου. Δεν αποκλείεται η προδοσία να αφορά αυτή τη συνεργασία του και τις επαφές που είχε με τους άλλους αριστερούς λογοτέχνες-συνεργάτες του περιοδικού.

Τον Δεκέμβριο του 1944, ο Βενέζης παίρνει μέρος στα γεγονότα που έμειναν γνωστά ως «Δεκεμβριανά». Η πληροφορία έρχεται τόσο από δημοσιευμένη επιστολή του Μ. Καραγάτση προς τον συγγραφέα μας (Καραγάτσης 1946), όσο και από το διήγημα της Μέλπως Αξιώτη «Ο συγγραφέας» (Αξιώτη 1983, 234–52), με ήρωα τον ίδιο. Στην επιστολή του, ο Καραγάτσης αναφέρει πως ο Βενέζης «έχτιζε οδοφράγματα “ενάντια στα φασιστικά τανκς του Σκόμπυ” και –φυσικά– υπέρ των “δημοκρατικών” τανκς της Εταιρείας Γκεοργκίεφ, Τίτο και Σία», ενώ σημειώνει σε άλλο σημείο πως εκείνες τις μέρες του Δεκέμβρη έκανε μαζί του μακριές νυχτερινές συζητήσεις (προκειμένου να τον συνεντεύσει), οι οποίες «εκλόνιζαν την πίστη του στην κόκκινη χίμαιρα του κομμουνισμού».²²

Στο διήγημα της Αξιώτη, ο ήρωας, συγγραφέας Μάρκος Μαρκέτης, έχει πια απομακρυνθεί από τις κομμουνιστικές ιδέες και την ενεργό δράση, για αυτό και έχει στερέψει από ιδέες. Θυμάται με περηφάνια πως έλαβε μέρος στα γεγονότα του Δεκέμβρη του 1944 (όπως και η ίδια η Αξιώτη), στήνοντας οδοφράγμα κάτω από το σπίτι του μαζί με άλλους, ενώ ακουγόταν από τηλεβόα πως ο γνωστός λογοτέχνης είναι μαζί τους. Η πληροφορία πως ο λογοτεχνικός ήρωας Μαρκέτης είναι ο Βενέζης έρχεται από τα πρακτικά της συζήτησης (1953) του Λογοτεχνικού Κύκλου του εκδοτικού μηχανισμού του ΚΚΕ στο Βουκουρέστι για την υποβληθείσα προς έκδοση συλλογή διηγημάτων της Αξιώτη *Σύντροφοι, καλημέρα!* Εκεί, αναφέρεται πως το πρότυπο του ήρωα είναι ο Βενέζης και πως η Αξιώτη ήθελε να δώσει «φωτογραφικά πιστή εικόνα» του συγγραφέα (Ματθαίου & Πολέμη 1999, 66).

Λίγους μήνες μετά τα Δεκεμβριανά, τον Μάιο του 1945, ο Βενέζης (όπως και πολλοί άλλοι αριστεροί λογοτέχνες) χαιρετίζει την έναρξη της κυκλοφορίας του περιοδικού *Ελεύθερα Γράμματα*²³ (Νικολαΐδης 2023, 37–38) και συνεργάζεται σε αρκετά τεύχη του, παραμένοντας με αυτή τη συνεργασία για λίγο ακόμα στον ιδεολογικό χώρο της Αριστεράς. Μεταξύ άλλων, δημοσιεύει τα διηγήματα «Τουρκολίμανο», με θέμα την πείνα της Κατοχής, και «Παρασκευή», με επίκεντρο τους μαχητές του Ε.Α.Μ. κατά την ημέρα της αποχώ-

²² Σε αυτή την επιστολή, ο Καραγάτσης μιλάει και για χαιρετισμό του Βενέζη στον «Ρίζο». Προφανώς αναφέρεται στην έκδοση του *Ριζοσπάστη*, «Ο Ρίζος της Δευτέρας», στην οποία ο Βενέζης φαίνεται πως είχε στείλει κάποιο κείμενο-χαιρετισμό.

²³ Το περιοδικό *Ελεύθερα Γράμματα* κυκλοφόρησε για πρώτη φορά τον Μάιο του 1945. Στα

ρησης των Γερμανών²⁴ – το δεύτερο αποτελεί την τελευταία του συνεργασία με το περιοδικό (15/5/1946). Τον Ιούνιο της ίδιας χρονιάς, συνυπογράφει με άλλους εβδομήντα δύο λογοτέχνες Υπόμνημα Διαμαρτυρίας για ψήφισμα της Κυβέρνησης «περί εκτάκτων μέτρων κατά των επιβουλευομένων την δημοσίαν τάξιν και την ακεραιότητα της χώρας» (Ανυπόγραφο 1946, 187), το οποίο προέβλεπε ποινές φυλάκισης, εξορίας και θανατικής καταδίκης για χιλιάδες πολιτικούς κρατούμενους (Νικολαΐδης 2023, 489).

Τον Δεκέμβριο του 1945, ανεβαίνει στη σκηνή του Εθνικού Θεάτρου, σε σκηνοθεσία Πέλου Κατσέλη, το μοναδικό θεατρικό έργο του Βενέζη, *Μπλοκ C* (Βενέζης 1989), το οποίο αποτυπώνει την εμπειρία της κράτησής του στις φυλακές Αβέρωφ. Στο έργο, επτά κρατούμενοι περνούν το τελευταίο εικοσιπεντάωρο της ζωής τους στο ίδιο κελί αντιμέτωποι με τον φόβο του επικείμενου θανάτου. Ανάμεσά τους, βασικοί ήρωες, ο αντάρτης Βασίλης Βαγενάς και ο αντισιμνήναρχος Παύλος Δεσύλλας. Ο αντισιμνήναρχος αντλεί το πρότυπό του από τον φίλο του Βενέζη, ποιητή, Μιχάλη Ακύλα (Γιαλουράκης χ.χ., 339), ο οποίος συμμετείχε στην Εθνική Αντίσταση και για αυτό φυλακίστηκε στην ίδια πτέρυγα και εκτελέστηκε το 1942.

Όπως επισημαίνει ο Τάσος Αθανασιάδης στο πρόγραμμα της παράστασης, σε αυτό το έργο ο Βενέζης κινείται σε πνεύμα εθνικής συμφιλίωσης βάζοντας τους δύο ήρωές του να έχουν υψηλά ιδανικά και να αψηφούν τον θάνατο για χάρη της ελευθερίας (Σταματοπούλου 2017, 47), ενώ εκκινούν από διαφορετικά εφελθήρια (κομμουνιστής ο πρώτος, απλός πατριώτης χωρίς πολιτική ένταξη ο δεύτερος). Είναι αλήθεια πως ο Βενέζης δεν πριμοδοτεί τον αντάρτη έναντι του αντισιμνήναρχου. Παρουσιάζονται ισάξιοι και εξίσου αξιοσέβαστοι, εκφράζοντας ίσως με αυτόν τον τρόπο και έναν ευσεβή πόθο για το μέλλον της Ελλάδας. Επιπλέον, εκτός από την εκπεφρασμένη πρόθεση του συγγραφέα να αφήσει μια μαρτυρία για όσα έζησε ο λαός εκείνη την περίοδο (Σταματοπούλου, ό.π.), φαίνεται πως θέλει να αποτίσει και φόρο τιμής σε όλους τους αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης εξισώνοντας τον ρόλο του Ε.Α.Μ. με αυτόν των άλλων αντιστασιακών οργανώσεων.

Η αριστερή κριτική, ακριβώς –πιστεύουμε– για αυτούς τους λόγους, δεν ικανοποιήθηκε από τον χειρισμό του θέματος. Ο Γιώργος Σεβαστίκογλου σε κριτική του στον *Ριζοσπάστη* επισημαίνει πως ο συγγραφέας δεν κατάφερε να αγγίξει τον ουσιαστικό ρεαλισμό του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα (Σταματοπούλου 2017, 48), ενώ και η εφημερίδα του Ε.Α.Μ., *Ελεύθερη Ελλάδα*, κινήθηκε στο ίδιο μήκος κύματος. Ο Μ. Σκ. (=αταύτιστος) σημειώνει πως ο Βενέζης διαχώρισε το μαρτύριο του θανάτου –το οποίο είναι κυρίαρχο στο έργο– από τον αγώνα της Εθνικής Αντίστασης και κράτησε μια στάση συναι-

πρώτα του τεύχη συμμετείχαν πολλοί διανοούμενοι και συγγραφείς που δεν ανήκαν στον αριστερό χώρο (Πρεβελάκης, Τερζάκης κ.ά.). Τα επόμενα χρόνια ωστόσο τα *Ελεύθερα Γράμματα* «θα σηκώσουν το βάρος της αριστερής εκπροσώπησης» (ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗ 2005, 230–33).

²⁴ Το πρώτο το δημοσιεύει σε συνέχειες στα *Ελεύθερα Γράμματα*, τ. 1–6, και το δεύτερο στον τ. 43.

σθηματική και ατομικιστική με αποτέλεσμα να χαθεί το επικό μεγαλείο του αγώνα (Καρανίκα 2014, 133).

Λίγους μήνες μετά, σε αφιέρωμα της *Νέας Εστίας* για το σύγχρονο θέατρο, ο Βενέζης θα γράψει πως το θέατρο έως τότε ήταν μακριά από τον λαό και πως το μεταπολεμικό θέατρο πρέπει να ξαναέρθει κοντά του και να ανταποκριθεί στην άνοδο των λαϊκών μαζών στην πρώτη γραμμή της κοινωνικής ζωής, δανειζόμενο στοιχεία της λαϊκής τέχνης. Επιπλέον, σημειώνει πως το θέατρο πρέπει να απομακρυνθεί από τον νατουραλισμό και να γίνει ποιητικό και «ρητά αντινατουραλιστικό» (Πετράκου 2018, 356). Η άποψή του συμπίπτει σε μεγάλο βαθμό με τις απόψεις άλλων κομμουνιστών συγγραφέων που έλαβαν μέρος στο αφιέρωμα (Νίκος Κατηφόρης, Γιώργος Σεβαστίκογλου),²⁵ χωρίς όμως να χρησιμοποιεί κομμουνιστική φρασεολογία όπως εκείνοι. Αυτή η διαφοροποίηση δείχνει ίσως πως ο Βενέζης βρίσκεται ιδεολογικά στον μαρξιστικό χώρο αλλά θέλει να κρατήσει αποστάσεις από το Κομμουνιστικό Κόμμα.

Τον Σεπτέμβριο του 1946 (11/9/1946) θα δημοσιεύσει άρθρο στο *Βήμα* για τον κομμουνιστικό κίνδυνο που διατρέχει η Ελλάδα, το οποίο προκάλεσε ποικίλες αντιδράσεις, μεταξύ των οποίων και την επιστολή του Καραγάτση που αναφέραμε παραπάνω. Ο Στρατής Δούκας και ο Μενέλαος Λουντέμης τού απαντάνε σκληρά από τις σελίδες του *Ριζοσπάστη* (Δούκας 1946· Λουντέμης 1946), ενώ ο Καραγάτσης χαιρετίζει τη μεταστροφή του, λέγοντας πως αυτό το άρθρο «το περίμενε από καιρό», σημειώνοντας χαρακτηριστικά πως ο Βενέζης βρήκε «τον δρόμο της αλήθειας [...] τον Σεπτέμβρη του 1946» (Καραγάτσης 1946, 474). Από εκεί και πέρα, ο Βενέζης απομακρύνεται από τον αριστερό χώρο και συντάσσεται με τους συντηρητικούς λογοτέχνες. Είναι ενδεικτικό πως το 1948, εν μέσω του Εμφυλίου Πολέμου, συμμετέχει στην ίδρυση της (αντικομμουνιστικής) Εθνικής Εταιρείας Ελλήνων Λογοτεχνών,²⁶ με πρόεδρο τον Κώστα Ουράνη και αντιπροέδρους τον Στράτη Μυριβήλη και τον Άγγελο Τερζάκη. Μία από τις πρώτες αποφάσεις που πήρε το Διοικητικό Συμβούλιο ήταν ότι «τα μέλη της Εταιρείας θέτουν στη διάθεση της Κυβερνήσεως τις υπηρεσίες τους για την ενίσχυση της πνευματικής επιστρατεύσεως του Έθνους κατά τη σημερινή κρίσιμη ώρα της Πατρίδας».²⁷

Ο Μυριβήλης, αν και στην ίδια πια πλευρά με τον Βενέζη, γράφει την ίδια χρονιά σε επιστολή του στον Χρύσανθο Μολίνο, εξηγώντας του τους λόγους για τους οποίους δεν παρέστη στην κηδεία του πρώην αγαπημένου του φίλου, Αντώνη Πρωτοπάτση:²⁸ «Ο Αντώνης [...] για μένα πέθανε πολλούς μήνες πριν ξεψυχήσει. Δεν ξέρω τι εννοείς λέγοντας πως είσαι ενήμερος των αφορμών που με ψύχραναν με τον Αντώνη και πως δεν δοκιμάζεις να τον δικαιολογή-

²⁵ Για τις απόψεις τους βλ. ΠΕΤΡΑΚΟΥ 2018, 354–55.

²⁶ Βλ. ΡΟΥΒΑΛΗΣ 2005.

²⁷ <<https://ethnikietairialogotechnon.gr/istoria>> (28/4/2024).

²⁸ Ο Αντώνης Πρωτοπάτσης (1897–1947) ανήκε κι αυτός στην «Ορδή των Βασιβουζούκων» και είχε στενή σχέση με τον Μυριβήλη, όπως και με τον Βενέζη (Μίσσιος 2008, 117–18).

σεις. Καμιά αφορμή δεν είχα. Όπως δεν είχα [...] με τον Κόντογλου, με τον Βενέζη, με τον Κοσμά Πολίτη, με τον Άγγελο Σικελιανό, με τον Καζαντζάκη, με τον Βάρναλη, με τόσους άλλους που αγαπούσα και δεν τους αγαπώ πια, δεν μπορώ να τους αγαπήσω ύστερα από την ηθική συναυτουργία τους στο πελώριο και απεριγράπτο, στο φριχτό κακούργημα του κομμουνισμού που σκέπασε, ξεθώριασε, εξαφάνισε το κακούργημα των Γερμανών, των Ιταλών και των Βουλγάρων» (Μίσσιος 2008, 117–18). Όπως και στην περίπτωση, λοιπόν, του Πρωτοπάτη, έτσι και στην περίπτωση του Βενέζη, ο Μυριβήλης δεν μπόρεσε ποτέ να τους συγχωρήσει το γεγονός ότι προσχώρησαν στον κομμουνισμό.

Το 1949, ο Βενέζης πηγαίνει στην Αμερική ως προσκεκλημένος του State Department. Εκεί, θα περιοδεύσει για έξι μήνες δίνοντας διαλέξεις και αρθρογραφώντας για τον ελληνικό κυβερνητικό Τύπο (Αθανασόπουλος 1994, 41), κλείνοντας έτσι και επισήμως τον κύκλο του στον χώρο της Αριστεράς. Η Φούλα Χατζιδάκη, κριτικός, λογοτέχνης και μέλος του εκδοτικού μηχανισμού του Κ.Κ.Ε. στο Βουκουρέστι, σε αδημοσίευτο κείμενό της, θα αναφερθεί σε αυτό το ταξίδι με σκληρά λόγια: «[Ο Βενέζης] [...] ξεκινά μ' ένα πολύ καλό προοδευτικό βιβλίο από τότε που βρίσκεται κατηγορούμενος με το Ιδιώνυμο ώσπου γίνεται αποστάτης ανοιχτά, πάει καλεσμένος στην Αμερική και καταντάει γλοιώδης πνευματικός γενίτσαρος». Σε συζήτηση του Λογοτεχνικού Κύκλου, η Χατζιδάκη θα συμπληρώσει πως αυτό που δεν του συγχωρούν [οι κομμουνιστές] δεν είναι τόσο τα φιλοαμερικάνικα άρθρα του, αλλά το γεγονός πως πούλησε την ψυχή του στους εχθρούς του λαού (Ματθαίου & Πολέμη 1999, 66). Επιβεβαιώνεται έτσι πως ο Βενέζης δικάστηκε όντως με το Ιδιώνυμο τουλάχιστον μία φορά, ενώ ο χαρακτηρισμός «αποστάτης» δείχνει πως το Κ.Κ.Ε. τον θεωρούσε, μέχρι κάποιο χρονικό σημείο, «δικό του».

* * *

Με βάση όλα τα παραπάνω, μπορούμε να πούμε με αρκετή ασφάλεια πως ο Βενέζης συντάχθηκε ιδεολογικά με την κομμουνιστική αριστερά από το 1927 έως το 1946, με μια μικρή περίοδο σιωπής ή/και υποχώρησης από το 1936 έως το 1941. Η μικρή αντικομμουνιστική περίοδος που προηγήθηκε οφείλεται πιθανότατα στην επιρροή των λεσβιακών πνευματικών κύκλων, των οποίων έγινε μέλος σε μια κρίσιμη στιγμή της ζωής του. Το νεαρό της ηλικίας του, η τραυματική εμπειρία των Ταγμάτων Εργασίας και η οριστική εγκατάλειψη της πατρώας γης απαιτούσαν στέρεο έδαφος επανεκκίνησης της ζωής του, το οποίο πρόσφερε ο Μυριβήλης και το περιβάλλον του. Οι κοινωνικές όμως συνέπειες του πολέμου και η εξαθλίωση των προσφύγων, σε συνδυασμό με τη διευρυνόμενη επαφή του με τις ιδέες του μαρξισμού, τον οδηγούν πολύ σύντομα σε μια επαναξιολόγηση αυτών των ιδεών – ίσως μέσω των φορέων τους, γνωστών συγγραφέων. Έτσι, σταδιακά, η σκέψη του και η γραφή του εμφορούνται από αριστερές ιδέες.

Η περιπέτειά του με το Ιδιώνυμο και η δικτατορία Μεταξά, με την επιβολή της λογοκρισίας αλλά και τις διώξεις των κομμουνιστών, φαίνεται πως τον επηρεάζει, τουλάχιστον αναφορικά με το συγγραφικό του έργο. Ως ανήσυχο πνεύμα, με έντονο αίσθημα του καθήκοντος απέναντι στον άνθρωπο και την πατρίδα, με την επιβολή της γερμανικής κατοχής οδηγείται σε αντιστασιακή δράση και στον κύριο φορέα της, το Ε.Α.Μ. Μετά την απελευθέρωση, η συμμετοχή του στα Δεκεμβριανά θα επισφραγίσει τη σχέση του με τον κομμουνισμό και πιθανώς με το ίδιο το Κόμμα, θα αποτελέσει όμως και την αρχή της απομάκρυνσής του από τον κομμουνισμό, η οποία θα συντελεστεί δύο χρόνια μετά. Παρόλο που θα παραμείνει στους πνευματικούς κύκλους της Αριστεράς, δεν μπορούμε να εντοπίσουμε κάποιοι αντίκτυπο στα έργα που δημοσιεύονται αυτή την περίοδο. Παραμένουν στην ουδέτερη και ασφαλή σφαίρα των δυσκολιών της Κατοχής, χωρίς να παίρνουν σαφή θέση.

Η έκρυθμη κοινωνική κατάσταση μετά τον Δεκέμβρη του 1944, με τις εμφύλιες διαμάχες να προοιωνίζουν τις αιματηρές μάχες των βουνών που θα ακολουθήσουν, οδηγούν τον Βενέζη στην αποκήρυξη –ουσιαστικά– του κομμουνισμού και τελικά στη χάραξη μιας διαφορετικής ζωής και καριέρας, με αποκορύφωμα την εκλογή του στην Ακαδημία Αθηνών (1957).²⁹

Βιβλιογραφικές αναφορές

- ΑΘΑΝΑΣΙΔΗΣ-ΝÓΒΑΣ, Γ. 1974. Μνήμη Ηλία Βενέζη. *Νέα Εστία* 1139: 8–16.
- ΑΘΑΝΑΣÓΠΟΥΛΟΣ, Β. 1994. Χρονολόγιο Ηλία Βενέζη (1904–1973). *Διαβάζω* 337: 38–43.
- ΑΛΕΞΑΝΔΡÁΚΗ, Ε. 2024. Δύο συμβολές στη βιογραφία του Ηλία Βενέζη. *Χάρτης* 66, <<https://www.hartismag.gr/hartis-66/diereynhseis/dyo-simvoles-sti-vioghrafia-toi-ilia-venezi>> (8/6/2024).
- ΑΛΕΞÍΟΥ, Ε. 1982. Οι συγγραφείς στην Αντίσταση. *Διαβάζω* 58: 62–67.
- ΑΛΚΑÍΟΣ, Μ. (=Ηλίας Βενέζης) 1943. 22 Ιουλίου 1943. *Πρωτοπόροι* 3: 7–9.
- ΑΝΥΠÓΓΡΑΦΟ, 1929. Λογοτεχνικά. *Νέα Επιθεώρηση* 1: 40.
- _____, 1932. Τα νέα βιβλία. *Νέοι Πρωτοπόροι* 2: 81.
- _____, 1933. Η εποχή του μυθιστορήματος. *Ιδέα* 12: 383–84.
- ΑΞΙÓΤΗ, Μ. 1983. *Σύντροφοι καλημέρα! και άλλα διηγήματα*, Άπαντα, Ε΄ τόμος. Αθήνα: Κέδρος.
- ΑΡΓΥΡΙΟΥ, Α. 2003. *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψή της στους δύστηνους καιρούς (1941–1944)*, τ. Γ΄. Αθήνα: Καστανιώτης.
- ΒΑΛÉΤΑΣ, Γ. 1974. Ο μαρτυρικός θριαμβικός ανήφορος του Βενέζη. *Νέα Εστία* 1139: 95–125.
- ΒÁΡΝΑΛΗΣ, Κ. 1929. Ηλία Βενέζη: *Μανώλης Λέκας κι άλλα διηγήματα*. Αθήνα 1928. *Πρωτοπορία* 3: 85–86.

²⁹ Από το 1950 και μετά, θα ηθεύσει σε θεσμικές θέσεις του Εθνικού Θεάτρου και θα συνεργαστεί με το Εθνικό Ίδρυμα Ραδιοφωνίας με ποικίλες εκπομπές. Βλ. ΑΘΑΝΑΣÓΠΟΥΛΟΣ 1994, 41–43.

- ΒΕΛΟΥΔΗΣ, Γ. 1982. Η ελληνική λογοτεχνία στην Αντίσταση. *Διαβάζω* 58: 29–39.
- ΒΕΝΕΖΗΣ, Η. 1924. Το νούμερο 31328. *Καμπάνα* 48: 4.
- _____, 1928α. Ο Μανώλης Λέκας κι άλλα διηγήματα. Αθήνα: χ.ε.
- _____, 1928β. Ο Θάνατος. *Νέα Εστία* 15/39: 689–92.
- _____, 1928γ. Η Νέα Φωνή. *Νέα Εστία* 23/47: 1070–1072.
- _____, 1929. Το διήγημα, *Ιστορία ενός αιχμαλώτου* (Εντυπώσεις από ένα βιβλίο του Στρατή Δούκα). *Ταχυδρόμος*, 14/6/1929 και 15/6/1929 (το άρθρο παρατίθεται στο βιβλίο των ΚΑΡΑΟΓΛΟΥ & ΚΑΡΒΕΛΑ (επιμ.) 2019, 48–54).
- _____, 1930. Η πολεμική φιλολογία. *Πειθαρχία*, 31 Αυγούστου 1930: 10.
- _____, 1931. Το νούμερο 31328. *Σκλάβοι στα εργατικά τάγματα της Ανατολής*. Μυτιλήνη: Ν. Θεοφανίδης & Σ. Λαμπαδαρίδης.
- _____, 1933. Μερικές γνώμες για τους Νέους Πρωτοπόρους. *Νέοι Πρωτοπόροι* 1: 24–26.
- _____, 1944. *Άνεμοι: Διηγήματα*. Αθήνα: Εστία.
- _____, 1989. *Μπλοκ C*. Αθήνα: Εστία.
- ΒΕΝΕΖΗΣ, Η. & ΚΟΥΚΟΥΛΑΣ, Λ. 1945. Η πνευματική Ελλάδα εμπρός στο δράμα της κατοχής. *Ελεύθερα γράμματα* 4: 3.
- ΒΙΓΛΑΣ, Κ. 1932. Η επαναστατική λογοτεχνία κι ο πόλεμος. *Νέοι Πρωτοπόροι* 7–8: 269–70.
- ΓΙΑΛΟΥΡΑΚΗΣ, Μ. [χ.χ.] Βενέζης Ηλίας. Στο *Μεγάλη Εγκυκλοπαίδεια της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Αθήνα: Εκδοτικός οίκος Χάρη Πάτση, 337–40.
- ΔΟΥΚΑΣ, ΣΤΡ. 1946. Απάντηση στον Βενέζη. *Ριζοσπάστης*, 12/9/1946, 2.
- ΕΘΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΛΟΓΟΤΕΧΝΩΝ: <<https://ethnikietairialogotechnon.gr/istoria>> (28/4/2024).
- ΚΑΛΑΪΤΖΑΚΗΣ, Κ. (φιλ. επιμ.) 2025. *Ηλίας Βενέζης: Ανέκδοτα διηγήματα και ποιήματα (1920–1922)*. Αθήνα: Σοκόλης (υπό έκδοση).
- ΚΑΡΑΓΑΤΗΣ, Μ. 1946. Ένα γράμμα του λογοτέχνου κ. Καραγάτση προς τον συγγραφέα κ. Ηλ. Βενέζη. *Ελληνικόν Αίμα*. Στο Κ.Α. ΔΗΜΑΔΗΣ 1991, *Δικτατορία–πόλεμος και πεζογραφία 1936–1944*. Αθήνα: Γνώση, 472–77.
- ΚΑΡΑΝΙΚΑ, Δ. 2014. *Βιβλιογραφία των αυτοτελών εκδόσεων Ηλίας Βενέζη (1928–2010)*. Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ. (διπλωματική εργασία).
- ΚΑΡΑΟΓΛΟΥ, Χ.Λ. & ΚΑΡΒΕΛΑ, Κ. (επιμ.) 2019. *Ηλίας Βενέζης. Ελληνική Διάρκεια: Μορφές και θέματα των γραμμμάτων και των τεχνών (1924–1952)*, τ. Α'. Αθήνα: Εστία.
- ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗ, Α. 1999. Το 1922 και οι λογοτεχνικές αναθεωρήσεις. Στο Α. ΑΡΓΥΡΙΟΥ, Κ.Α. ΔΗΜΑΔΗΣ & Α.-Δ. ΛΑΖΑΡΙΔΟΥ (επιμ.), *Ο Ελληνικός Κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση, 1453–1981. Πρακτικά του Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βερολίνο, 2-4 Οκτωβρίου 1998*, τ. Α'. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 165–74.
- _____, 2005. *Η λογοτεχνία στην ταραγμένη δεκαετία 1940–1950*. Αθήνα: Πόλις.
- _____, (υπό δημοσίευση). Πρόσφυγες του '22 στην ελληνική πεζογραφία (1924–1949).
- ΚΟΚΟΡΗΣ, Δ. 1999. *Όψεις των σχέσεων της Αριστεράς με τη λογοτεχνία στο Μεσοπόλεμο (1927–1936)*. Πάτρα: Χαϊκίκες Εκδόσεις.
- ΚΟΛΤΣΙΔΑ, Δ. 2009. *Το πεζογραφικό και θεατρικό έργο του Λουκή Ακρίτα*. Διπλωματική εργασία. Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ.
- ΛΑΔΟΓΙΑΝΝΗ, Γ. 1993. *Κοινωνική κρίση και αισθητική αναζήτηση στον Μεσοπόλεμο: Η παρέμβαση του περιοδικού «Ιδέα»*. Αθήνα: Οδυσσεάς.
- ΛΟΥΝΤΕΜΗΣ, Μ. 1946. Προς Βενέζη. *Ριζοσπάστης*, 13/9/1946, 2.

- ΛΥΚΟΥΡΓΟΥ, Ν. 2013. *Αγαπητέ Στρατή... Από την αλληλογραφία του Μυριβήλη με τους Αλέξανδρο Παπαναστασίου, Ναπολέοντα Λαπαθιώτη, Γιώργο Κοτζιούλα κ.ά.* Αθήνα: Εστία.
- ΜΑΛΑΓΚΟΝΙΑΡΗΣ, ΣΤ. 2017. Οι Αθηναίοι διαδηλώνουν κατά της κατοχής των Βουλγάρων. *Εφημερίδα των Συντακτών*, 23/07/2017, <https://www.efsyn.gr/nisides/118098_oi-athinaioi-diadilonoun-kata-tis-katohis-ton-boylgaron> (14/4/2024).
- ΜΑΡΚΕΖΕΛΙ-ΛΟΥΚΑ, Λ. 1984. *Συμβολή στην εργογραφία του Κώστα Βάρναλη: Αισθητικά-Κριτικά 1911–1944.* Αθήνα: Κέδρος.
- ΜΑΤΘΑΪΟΥ, Σ. 1985. Η εφημερίδα *Καμπάνα*: «Όργανο των εφέδρων και των ντόπιων συμφερόντων», *Μυτιλήνη* 1923–24. *Μνήμων* 10: 212–35.
- ΜΑΤΘΑΪΟΥ, Α. & ΠΟΛΕΜΗ, Π. 1999. *Διαδρομές της Μέλπως Αξιώτη 1947–1955.* Αθήνα: Θεμέλιο.
- ΜΪΣΣΙΟΣ, Κ.Γ. 2008. *Και άλλοι Μυτιληνιοί λόγιοι και λογοτέχνες: Συμβολή στην ιστορία της λεσβιακής γραμματείας*, 13ος τόμος. Αθήνα: Πιττακός.
- ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ, Θ.Ν. 2023. *Το περιοδικό Ελεύθερα Γράμματα (1945–1951).* Διδακτορική Διατριβή. Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ.
- ΝΤΟΥΝΙΑ, Χ. 1996. *Λογοτεχνία και πολιτική: Τα περιοδικά της Αριστεράς στον μεσοπόλεμο.* Αθήνα: Καστανιώτης.
- Ο ΚΟΥΑΣΙΜΟΔΟΣ (=Αταύτιστος). 1924. Νέο-αθηναϊκία τέχνη. *Καμπάνα* 47: 4.
- ΠΑΝΣΕΛΗΝΟΣ, Α. 1933. Ηλία Βενέζη: *Το Νούμερο 31328.* *Νέοι Πρωτοπόροι* 1: 33–34.
- _____, ²¹1989. *Τότε που ζούσαμε.* Αθήνα: Κέδρος.
- ΠΕΤΡΑΚΟΥ, Κ. 2018. Από τον Εμφύλιο στη Δικτατορία: για ένα θέατρο του λαού. Στο Α. ΑΛΤΟΥΒΑΪ & Κ. ΔΙΑΜΑΝΤΑΚΟΥ (επιμ.), *Θέατρο και Δημοκρατία. Με αφορμή τη συμπλήρωση 40 χρόνων από την αποκατάσταση της Δημοκρατίας. Πρακτικά Ε' Πανελλήνιου Θεατρολογικού Συνεδρίου*, τ. Β'. Αθήνα: Ε.Κ.Π.Α. – Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, 345–66.
- ΠΡΟΣΠΕΡΙΟΣ, Κ. 1932. Ηλία Βενέζη, *Το νούμερο 31328 (Σκλάβοι στα εργατικά τάγματα της Ανατολής)*, *Μυτιλήνη*, 1931. *Μελέτη-Κριτική* 3: 21–22.
- ΡΟΥΒΑΛΗΣ, Β. 2005. Η Ελλάδα των λογοτεχνών. *Ελευθεροτυπία*, φ. 24/02/2005, <https://web.archive.org/web/20081227120947/http://www.enet.gr/online/online_text/c=113,dt=24.02.2005,id=51109112,73042936,87888248,93611768> (17/4/2024).
- ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΥ, Ε. 2017. *Το νεοελληνικό θέατρο στα μεταπολεμικά χρόνια (1944–1967).* Διδακτορική διατριβή. Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ.
- ΣΤΑΪΡΟΥ, Τ. 1974. Ο Βενέζης και η ανάμνηση. *Νέα Εστία* 1139: 72–81.
- ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ 1946. Η διαμαρτυρία των λογοτεχνών. *Ελεύθερα γράμματα* 46: 187.
- ΧΑΛΚΟΣ, Π. (=Γιάνης Κορδάτος) 1932. Η κριτική του βιβλίου, Ηλία Βενέζη: *Το Νούμερο 31328 (Σκλάβοι στα εργατικά τάγματα της Ανατολής)*, *Μυτιλήνη*, 1931. *Νέοι Πρωτοπόροι* 3: 113–14.
- ΧΑΡΗΣ, Π. 1974. Ηλίας Βενέζης: οι πρώτες ρίζες, οι δύο πατρίδες, οι λογοτέχνες του Αιγαίου, η Μικρασία στην ψυχή και στο έργο του, τα λογοτεχνικά βιβλία του, τα άλλα κείμενα. *Νέα Εστία* 1139: 17–48.

Έλενα Αλεξανδράκη
Θεατρολόγος ΜΑ, MPhil
elenialex@gmail.com

Κωνσταντίνος Καλαϊτζάκης
Υποψήφιος διδάκτωρ Νεοελληνικής Φιλολογίας
στο Πανεπιστήμιο Κρήτης
konstantinoskalaitzakis99@gmail.com

